

Válasz Dr. Sipos Béla opponensi véleményére

Köszönöm Sipos Béla professzor Úrnak értekezésem részletes, elmélyült és szakszerű értékelését, a felvetett és a jövőkutatás továbbfejlődése szempontjából releváns kérdéseit, valamint munkásságomat méltató szavait. Az elismerő szavak mellett Sipos Béla professzor néhány kifogást, hiányosságot is megfogalmazott és olyan összefüggésekre is felhívta a figyelmemet, amelyeket nem tárgyaltam részletesen az értekezésemben. Ezekre a válaszom a következő.

Dr. Sipos Béla kifogásolta, hogy *a paradigma fogalmát a jövőkutatásban nem definiáltam már a bevezetőben, és azt csak a 10. oldalon adtam meg*. Bírálataiban ő két definíciót is idézett Bakos Ferenc Idegen szavak és kifejezések szótárából és Rimler Judit Kreativitás és vállalkozás c. Közgazdasági Szemlében megjelent cikkéből (Bakos, 1974, Rimler, 1998). A két definíció valóban megadja a paradigma lényegét, mint mintát és sémák rendszerét, amely meghatározza az egyes területek elméleti és gyakorlati munkáját. Rimler Judit definíciója még a kategória dinamikus és korlátokat szabó természetére is utal. Azt gondoltam és gondolom, hogy a paradigma fogalma a tudományos kutatók és a gyakorlati szakemberek körében már annyira ismert és olyan elterjedten használt fogalom, hogy feltételezhetem annak olyan mértékű ismertségét, amellyel a szakemberek „rá tudnak kapcsolódni” dolgozatom témájára. Azt gondoltam inkább hangsúlyozandónak, hogy a paradigma kérdéskör miért és miként van jelen a jövőkutatásban, az miként kutatható, és én miként kutatom. Ha az értekezésem a paradigma jövőkutatási kérdésével foglalkozik, akkor célszerűbb a tudományos paradigma első és eredeti definíciójával kezdenem, a paradigma szakirodalom szerteágazó témaköreiből és vitáiból kibontanom azt a paradigma fogalmat, amellyel reflektálni lehet a jövőkutatásban zajló paradigma vita témaköreire. Ezt a tárgyalási módot azért is választottam, mert minden tudományos paradigma-értelmezés és paradigmáról folyó tudományos vita napjainkban is ezt az utat választja. A Kuhn-i paradigma felfogás és a paradigma témában azóta történtek eredményei és következményei megkerülhetetlenek ahhoz, hogy továbblépünk a fogalom tudományterületi használatában, a paradigmaváltások természetének feltárásában és a fogalom korlátjainak megmutatásában. Továbbá a tudományos paradigma fogalmának és tudományos használatának vitái beszüremленek a jövőkutatás paradigma vitáiba is, és azokkal együtt válik érthetővé a paradigmakérdés szövege a jövőkutatásban.

Tisztelt Opponensem *hiányolja, hogy a természettudomány és a jövő viszonyával nem foglalkoztam részletesen.* Ezzel kapcsolatban Stephen Hawkingra hivatkozva az entrópiát, az idő pszichológiai és kozmológiai irányát említi, amelyek következtében a természeti jelenségekre sem lehetséges mindig pontos előrejelzést készíteni. Álláspontjával én is egyetértek. Az előrejelzések mindig „ha ... akkor ...” típusú állítások. Ha azokat a fizikai törvények alapján fogalmazzuk meg, akkor a feltételekben azok a körülmények szerepelnek, amelyek fennállása esetén a törvények szerint már megismert következmények előállnak. Minthogy a feltételek is lehetnek olyanok, amelyek nem mindig állnak fenn, de egy majdan bekövetkező időben fennállhatnak ismét, vagy maguk a feltételek is időben változóak és létrejövők, ezért az ilyen jövő időre vonatkozó állítások lényegüket tekintve előrejelzések a fizikai, természeti világra vonatkozóan is. Az előrejelezhetőség korlátozott, amennyiben ismereteink is téridő korlátok által behatároltak. Ezzel a nagyon lényeges, de általános filozófiai és ismeretelméleti kérdéssel valóban nem foglalkoztam, mert a természettudományi és más szaktudományi előrejelzések kérdéskörét sem vélem a jövőkutatás kérdéskörébe tartóznak. A jövőkutatásnak mint önálló tudománynak éppen az adja a specifikumát, hogy az az emberrel és társadalmi-közösségi létével kapcsolatos komplex kérdéskörök időbeni változásával, azok jövőbeni alakulásának és emberi-közösségi alakításának előrejelzési kérdéseivel foglalkozik. Az emberi jövőnek ezek a komplex kérdéskörei elemeikben ugyan tartalmazzák a természet különböző, időben változó és kialakuló megnyilvánulási formáit is, de egymással és a humán tényezőkkel együtt egy új dinamikus komplexitásba egyesülve. A természet jövője és az emberi jövő kölcsönösen összefonódó dinamikus rendszert alkotnak a jövőkutatás vizsgálódása szempontjából. Csak ebből a szempontból foglalkoztam az előrejelezhetőségi és előrejelzési kérdésekkel dolgozatomban. Ebben a kontextusban a természeti törvények ismerete és a természetre vonatkozó előrejelzések szintén fontosak és meghatározóak, de átmennek egy formaváltozáson, amennyiben azok az emberi tényezővel kölcsönhatásban válnak a kutatás tárgyává. A jövőkutatás ebben a vonatkozásban arra keresi a választ, hogy 1. Miben korlátozza a változó természet a humán tényezőt és milyen lehetőségeket nyújt számára? 2. Miként hat és hathat az emberi tényező és jövőbefolyásoló szerepe a természeti folyamatok alakulására?

Sipos Béla professzor egy másik, szintén érdekes kérdést vet fel bírálatában Pauler Ákos tudomány osztályozására utalva, amely szerint *történettudományok és törvénytudományok különböztethetők meg* (Pauler, 1925). A történettudományok a valóságot a múltban, a törvénytudományok viszont a jövőben vizsgálják. A tudományoknak ez a felosztása

véleményem szerint nagyon leegyszerűsített. A történettudományok valóban a múltat vizsgálják, de a múltra vonatkozóan sem csak az egyszerű kronológia követését vagy az események megértését végzik el, hanem a törvényszerűségek feltárását is. A Sipos professzor által hivatkozott Annales iskola történészeinek munkái a történelem trendjeinek, törvényszerűségeinek feltárására is irányulnak. A történelemtudomány ugyan birkózik a korszakhatárok megvonásával, de az egyes korszakokon belül a korszak működésének logikáját, törvényszerűségeit is kutatja. Az ún. szeriális történetírás keretében egy-egy adott történészi témakör sajátidős történéseinek logikai szabályait tárja fel a különböző ritmusú periódusok és ciklusok összekapcsolódásaként (*Braudel*, 2007 és 2008). Itt példaként csak a hosszú vagy a csonka XX. század korszakolásával kapcsolatos vitákra utalok, mint a jelenkori történelemtudomány egyik érdekes és jövőfelfogást is meghatározó kérdésére (*Hobsbawm*, 1995, *Giovanni*, 1994). A törvénytudományok közvetlenül nem foglalkoznak az idővel, de a térrel sem, mert ok-okozati összefüggéseket keresnek, és azokból határozzák meg a törvényeket, amelyek elégséges és szükséges feltételek teljesülése mellett érvényesek. Jövőtudományoknak csak akkor tekinthetők, ha az idő és a tér változása nem formálja a jelenségeket, vagyis a valóság örökre adott. Ezt ma már a fizikai jelenségekre sem fogadjuk el teljes körűen, melyet többek között Stephen Hawking is képvisel és bizonyít az idővel foglalkozás kapcsán (*Hawking*, 1998). Ha maga a valóság is változik, alakul a téridőben, a változások irreverzibilisek is lehetnek, akkor a rájuk vonatkozó törvényeknek is változniuk kell. Ezen túlmenően a változásoknak is vannak vagy lehetnek törvényeik. E téren a biológiai evolúció felfedezése volt a legnagyobb hatású, amelynek révén a biológia törvénytudománnyá is vált. Az önszerveződő folyamatok felismerése, majd pedig az önszerveződés kiterjesztése az Univerzumra és az idő finomstruktúrájának felismerése (minden múltnak, jelennek és jövőnek van múltja, jelene és jövője) vezetett el oda, hogy az ember résztvevője és megfigyelője annak a komplex dinamikájú világnak, amely a múltból halad a jelenen át a jövőbe miközben önmagát változtatja meg, teszi egyre komplexebbé. Ezt a felfedező folyamatot jelzi Charles Darwin, Stephen Hawking, Ilya Prigogine, Erich Jantsch munkássága, hogy csak néhány mérföldkövet jelző nevet említsek (*Darwin*, 2000, *Hawking*, 1998, *Prigogine – Stengers*, 1985, és *Jantsch*, 1980).

Ebből a szempontból egyetértve Immanuel Wallersteinnel, a jelennel foglalkozó modern társadalomtudományok (közgazdaságtan, szociológia, politikatudomány stb.) már létrejöttük idején középre pozícionálták magukat a törvény- és a történelemmel foglalkozó tudományokhoz képest (*Wallerstein*, 2010). Vagyis olyan tudományok, amelyek megérteni és

rekonstruálni, de törvényeket is felfedezni kívánók. E tudományok közül a közgazdaságtan közelítette meg legjobban a pozitivista természettudományokat, vagyis a törvénytudományokat. Ezt azonban úgy tudta elérni, hogy elvonatkoztatott a gazdasági folyamatok és jelenségek téridőben változó természetétől és változó környezeti feltételeitől. A makroökonómia pl. a gazdasági folyamatok dinamikáját egyensúly körüli mozgásként vagy stacionárius fejlődési pályák menti mozgásokként értelmezi. Újabban a nemegyensúlyi mozgásokat, változásokat és a kaotikus jelenségeket is eredményesen tanulmányozza hangsúlyozva azok előrejelezhetetlenségét, vagyis azok előre megismerésének lehetetlenségét, úgy, ahogyan azt az evolúciós és a kritikai paradigmájú jövőkutatás is vallja. A téridő és a kialakulás kérdéseinek közgazdaságtani kezelésére új paradigmák kialakításával válaszolt a közgazdaságtudomány. Ilyen új paradigmák az evolúciós, az institutionalista, a komplexitás vagy a komplex rendszerelméleti paradigmák. Az azokat megtestesítő közgazdaságtanok a gazdasági jelenségek új perspektívájú megértését és rekonstruálását végzik, kutatási eredményeik törvényekbe foglalása folyamatban van. Az azonban egyértelműen látszik, hogy e régi és kimagasló eredményeket produkáló társadalomtudománynak is vannak olyan szakaszai, amikor inkább a jelenségek megértése a feladat, majd később a gazdasági törvények feltárása, azután a gazdasági valóság változásával ismét a gazdasági jelenségek és folyamatok megértése válik a fő feladattá. Az erre irányuló kutatások során fejlődnek ki az új paradigmák is.

Azt gondolom, hogy a közgazdaságtan fő vonalakban említett néhány sajátossága és a jövőkutatás paradigmatisztikus fejlődését bemutató értekezésem jól érzékelteti álláspontom abban a tekintetben, hogy egy társadalomtudományi területre nem vagylagosan, hanem is-is formában érvényes a leíró, magyarázó és a törvénytudományi jelleg azzal a pontosítással, hogy a társadalmi-gazdasági törvényeknek vannak téridős korlátjai. Martinás Katalin termodinamikában létező paradigmákkal foglalkozó cikkét olvasva arra is felfigyelhetünk, hogy magában a fizikában is összefonódnak a jelenségek megértésére, megismerésére és törvények formájában történő leírására irányuló törekvések, melyek keretét a paradigmák határozzák meg (Martinás, 1997). Ennek alapján megfogalmazható az a következtetés, hogy a megértés, a magyarázat és a törvények, törvényszerűségek feltárásának összekapcsolódása minden természet- és társadalomtudományi terület kutatására jellemző valamilyen mértékben és sajátosságok mellett, és az a tudományterület paradigmáival és azok változásával is összefüggésben áll.

Arra a kérdésre, hogy a közgazdaságtudomány, a jövőkutatás vagy az ökonometria törvénytudomány-e, az a válaszom, hogy bizonyos fejlődési szakaszaikban és paradigmáik mellett igen, más szakaszaikban és paradigmáik mellett nem. A kérdés pontosabb megválaszolásához azt is figyelembe kell vennünk, hogy a közgazdaságtan és a történelemtudomány milyen eredményeket ért el a gazdasági és a társadalmi folyamatok kutatásában. A múlt század húszas éveitől kezdve elfogadott gazdasági mozgástörvénnyé vált a közgazdaságtanban a gazdasági folyamatok különböző távú ciklusokba rendeződése. Mint ahogy Sipos Béla is említette bírálataiban az Annales iskola történészei is bizonyították a gazdasági mozgások hosszú távú ciklikusságát az 1700-as évektől és emellett az évszázados trendeket is felfedezték az európai társadalmi és gazdasági történetekben. Ennek alapján valóban megfogalmazható az a következtetés, hogy a különböző távú és természetű ciklusok egymáshoz kapcsolódásából előrejelezhető a társadalmi-gazdasági jövő az előrejelezhetőség meghatározott korlátjai mellett, s így a pozitivista paradigma szerint művelt közgazdaságtan, jövőkutatás, ökonometria megfelel a törvénytudomány kritériumainak.

A ciklusok előrejelzése azonban csak a változások formális szabályszerűségeit mutatja meg, de nem ad arra a kérdésre választ, hogy miért és miként lehet és kell cselekedni az embereknek és a társadalmi intézményeknek a jövőben. Ennek érdekében arról is kell tudnunk, hogy miért jönnek létre a ciklusok, az egyes ciklusokban milyen strukturális változások következnek be, miért jönnek létre és meddig tartanak a válságok, illetve, hogy az előttünk álló időszak lényegét milyen strukturális változások határozhatják meg. Ezekre a kérdésekre a válasz csak a múltra vonatkozóan adható meg pontosan, a jövőre vonatkozóan csak tudományosan megalapozott feltevésekkel élhetünk. A feltevések azonban nem olvashatók ki csak a ciklusok menetének jövőre vetítéséből, hanem azok más utakon és módszerekkel, valamint paradigmák mentén tárhatók fel.

A ciklusokra alapozott előrejelzésnek számos nehézsége és gyenge pontja van. Ezek közül a legfontosabbak:

1. A ciklusok periódushossza nem teljesen azonos, és lefutásuk sem teljesen szabályos.
2. Még nem kellően feltártak a különböző ciklusok egymásra hatásának törvényszerűségei.
3. Nem minden fontos társadalmi és gazdasági jelenségre állnak rendelkezésre adatsorok.

4. Maguk a történészek is vitatják az előrejelzés szempontjából oly fontos legutóbbi szekuláris ciklus – a hosszú vagy a csonka XX. század – hosszát és meghatározó jellemzőit. Arroghi Giovanni szerint a hosszú XX. század 1896-tól 1973-ig tartott és a globalizáció korával jellemezhető (Giovanni, 1994). Eric Hobsbawn szerint viszont rövid volt a XX. század, mert csak 1914-től 1991-ig tartott és azt a megosztottsággal lehet jellemezni (Hobsbawn, 1995). Charles Maier amerikai történész szerint a XX. század 1880-tól 1960-ig tartott és a territorialitás korszaka volt (Maier, 2000). A jövőkutatás szempontjából az az fő kérdés, hogy mi határozza meg a XXI. századot, az új szekuláris ciklust, és mit tehetnek vagy kellene tenniük az embereknek, hogy a kihívásokra reagáljanak és az új problémákat megoldják.

5. A ciklusok létét és sajátosságait még csak az európai és az észak-amerikai társadalmakban és gazdaságokban mutatták ki. Sipos Béla is megállapítja 2007-es társszerzős tanulmányában, hogy: „A kínai gazdaság esetén nem tudtunk hosszú távú ciklusokat kimutatni” (Kehl – Sipos, 2007. 280. old.). Történészek más csoportja, bírálva a szeriális történetírást és eredményeit, elvetik a ciklikus személetet, mert az csak nyugati kultúrára vonatkozó, és abból nem lenne szabad az egész világra általánosítani, továbbá mechanikus és ember nélküli világot mutat. Berend T. Iván például még az általános európai trendek létét is megkérdőjelezi annak alapján, hogy miként reagáltak az új kihívásokra az egyes országok:

„Nem felejtethjük azonban el, hogy általános európai trendről aligha beszélhetünk. A technikai-szerkezeti átalakulás követelményeire adott válasz ugyanis a prosperitás, majd stagnálás időszakaiban hatalmas különbségeket mutatott az egyes országok és régiók között. Amint egyes vállalatok, úgy országok is 'megbuktak.' A gazdag és erős országok természetesen sokkal jobban tudtak válaszolni a kihívásra, hiszen nagyobb gazdasági és szellemi potenciállal rendelkeztek, s úgyszólván korlátlan erőforrásaik voltak. Néhányuk azonban mégis lassan reagált, elkényelmesedve a jólétben és elbizakodva az erejében. Ugyanakkor egyes korábban viszonylag elmaradottabb országok, amelyeket nem terheltek a most hanyatlásnak indult korábbi vezető szektorok, melyek esetenként rendelkeztek az újonnan támadt követelményekkel, paradox módon előnyre tehettek szert korábbi elmaradásukból, gyorsabban honosítottak meg új ágazatokat, és felzárkóztak a legfejlettebbekhez. Más elmaradottabb országok azonban az átalakulás áldozataivá váltak, mert anyagi forrásaik, kutatási és fejlesztési kapacitásaik gyengeségei miatt képtelenek bizonyultak az alkalmazkodásra.A gazdasági fluktuáció és a regionális különbségek átrendeződése tehát karöltve járt a 20. századi Európában.” (Berend T., 2004. 7. old.).

6. Maga a korszakolás és a ciklusok meghatározása sem általánosan elfogadott, csak egyes paradigmák és iskolák szintjén. A más paradigmákban gondolkodó történészek számára a periodizáció és az egyes periódusok lényege és törvényszerűsége is másként vetődik fel. A „nyelvi fordulatot”, „a narráció visszatérését” képviselő történészek „... az egyedi jellegű

történeti eseményeknek a korábbi szeriális történetírástól különböző és ismét fontos jelentőséget tulajdonítanak, s ezek a munkák magának a történelmi esemény státuszának újragondolására ösztönöznek.” – állapítja meg Choch Gábor (*Choch*, 2010, 94. old.). Maga az Annales iskola is változóban van. A folyóirat szerkesztői az 1980-as évek végén erre a következtetésre jutottak:

„Ma az esemény iránti figyelem és egyfajta historicizmus feltámadása azt jelenti, hogy a kiinduló feltevés kimerülőben van. A történelmi síkok egymásra épülésének metaforája és a hosszabb időtartamú jelenségek iránti fokozott figyelem magában hordozza annak kockázatát, hogy megfeleldkezünk az újat hozó folyamatokról. ... Ezek a folyamatok – amelyekkel a cselekvők állandóan újradefiniálják a társadalmi világ szerveződését aszerint, amit elterveztek, és amiről tudják, hogy teszik – alkotják magát a történelem tárgyát.” (*Az Annales szerkesztői*, 2007. 585 és 588. old.)

Így egyetérthetünk Choch Gábor történésznek azzal a következtetésével, hogy: „... a problémaorientált, egyszersmind a történeti jelenségek többféle időritmusával számot vető munkákban a korszak meghatározása továbbra is a történész nehéz, de mesterségéhez alapvetően hozzátartozó feladata, egyben kihívása marad.” (*Choch*, 2010, 96. old.).

7. A történettudományban és a közgazdaságtudományban a korszakváltás, a komplex társadalmi rendszer természetének és hosszú távú törvényszerűségeinek megváltozása szintén magyarázatot, illetve a változások, váltások törvényszerűségeinek feltárását igényli. Ugyanúgy a gazdasági ciklusok, főként a Kondratyev ciklusok megfordulásának, az új ciklus kialakulásának okai is további vizsgálatokat igényelnek. Ez utóbbit Schumpeter tette meg először. 1939-ben kialakított elmélete szerint a ciklusokat a műszaki forradalom és annak nyomán feléledő innovációs vállalkozói magatartás indítja be. A Schumpeter-i „teremtő rombolás” arra utal, hogy a ciklusokban meghatározó szerepe van az emberi tényezőnek, beleértve abba az új vezetői, egyéni felismeréseket és döntéseket, valamint a változó társadalmi intézményrendszereket (*Schumpeter*, 1980). Paradigmatikusan viszont ezzel az elmélettel Schumpeter ki is lép a gazdasági folyamatok pozitívista szemléletmódjából, ahol is történnek a dolgok és az emberek egyedi gazdasági döntései csak a dolgok logikájának hatása alá vannak rendelve. Schumpeter szemléletmódja és kutatási eredményei indították el a közgazdaságtanban az evolúciós paradigmát. Berend T. Iván már idézett álláspontjában is éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy az új feltételekhez történő alkalmazkodás vagy az új lehetőségek meglátása és kihasználása az új feltételek mellett az emberi tényező reagálásától, jövőformáló erejétől történelmi távlatokban is függ. A jövőkutatás újabb paradigmái mentén

folyó kutatásaival szintén szervesen kapcsolódik e témakörök múltat, jelent és jövőt átfogó kutatásaihoz.

Az emberi tényező ilyen horderejű szerepét Dr. Sipos Béla is megemlíti bírálataiban: „A rendszerváltás a két nagyhatalom politikai alkuja alapján született meg, és ezt azért nehéz volt előre jelezni, következményeit felmérni.” (Opponensi vélemény 3. old.) Ezzel együtt egyetértek azzal a kiegészítéssel, hogy a hazai rendszerváltás előtt a szocialista országok egyes gazdasági nehézségeit és társadalmi problémáit érzékelték a tudományos munkák és jövőkutatási tanulmányok is. Ez utóbbi munkák azonban legtöbbször csak az Országos Tervhivatalnak és a szakminisztériumoknak készített belső tanulmányok maradtak. A veszély előrejelzések, amelyek közé Dr. Sipos Béla Kondratyev ciklusokat kutató és feltáró munkái is tartoztak, publikálása szinte lehetetlen volt. Ezért is tűnt úgy a hazai rendszerváltás után, hogy a jövőkutatás nem végzett értékes munkát, és ezért is maradhettek ki a jövőkutatók az értekezésemben idézett előrejelezhetőségről folyó hazai vitából. Azonban ezzel együtt is fenntartom a jövőkutatás pozitívista paradigmájával kapcsolatban megfogalmazott elméleti és módszertani kritikámat, amely szerint az nem tudott teljes mértékben megfelelni annak az elvárásnak, hogy tudományos alapokon előrejelezze a majdan bekövetkező jövőt.

A ciklusokon és azok kapcsolódásán alapuló előrejelzések eleget tesznek a pozitívista paradigma követelményeinek, amely szerint a társadalmi-gazdasági folyamatok törvények szerint folynak az emberek racionális döntéseinek eredőjeként. Azt azonban nem tudják kezelni, hogy a ciklusváltások, az instabilitás körülményei közepette az új körülmények és az emberi reakciók együttesen miként és mennyi idő alatt alakítják át társadalmi-gazdasági folyamatokat és hozzák létre azok új törvényeit. Ehhez előbb meg kell érteni és ismerni a kialakuló folyamatokat és változó emberi reakciókat. Ebben az időszakban másféle, nem a jövőt megelőlegező, hanem a jelenben formálódó jövővel foglalkozó előrejelzésekkel, ún. foresightokkal lehet a jövőt kutatni.

Opponensem az értekezésem 100. oldalán írt mondatomat kifogásolja. E mondatban én azt állítom az evolúciós jövőkutatásról, hogy az a jelenben adottságként veszi figyelembe azt a helyzet-meghatározást, hogy

„ A trendek megtörnek, új trendek alakulnak majd ki, de az előretétekintés idején azok még nem ismerhetők fel.”

Ezzel szemben azt állítja, hogy

„... az évszázados trendek bár változnak, de elég hosszú ideig hatnak ahhoz, hogy hatásukat az előrejelzésnél figyelembe tudjuk venni. A trendek valóban megtörnek, de nem olyan gyorsan, mint azt Hideg Éva írta...” (Opponensi vélemény 4. old.).

Az evolúciós jövőkutatóknak ez a jelent a történelem folyásában elhelyező álláspontja történészek, gazdaságkutatók által is vallott felfogásnak felel meg. Emmanuel Wallerstein például így fogalmaz:

„Jelenleg a világrendszer változófélben van. Most már nem ciklusok és trendek kisebb, állandó összesítésének korát éljük. 1989-cel feltehetően rázárult az ajtó a múltra. Meglehet, most már megérkeztünk a bizonytalanság valóságos birodalmába. (Wallerstein, 1999, 125. old.)

Szentes Tamás azt írja:

„Bár a kilencvenes évektől nyilvánvalóan egy új világgazdasági korszak kezdődött, annak jellemzőit és várható fejleményeit aligha lehet még felvázolni vagy akárcsak feltételezni is, különös tekintettel az egyelőre rendkívül ellentmondásos tendenciákra, sőt sok tekintetben kaotikus viszonyokra.” (Szentes, 1992, 13. old.)

Csányi Vilmos a komplex világrendszer evolúciójára vonatkozóan amellet érvel, hogy

„A kulturális evolúció jelenlegi állapotára sajátos átmenet jellemző. ... A stabil állapotban lévő komponensrendszerekre jellemző, hogy folyamatos létezésüket a komponensek replikációjával tartják fenn, és a replikációs folyamatok szigorú összehangolás alatt állnak. A Földön élő államokról ez semmiképpen nem mondható még el. A populáció exponenciális növekedésében, újabb és egyre hatékonyabb ideák, tárgyak szabályozatlan termelésében, az élő környezet gyors pusztításában, mély társadalmi és politikai válságok jelentkezésében az instabilitás határozott jegyei ismerhetők fel. ... Bizonyos, hogy a globális problémák felismerése és a megoldásukra tett erőfeszítések a jövőben csak fokozódni fognak. Ezeket az új problémákat a régi társadalmi paradigmák kereteiben sem felfogni, sem megoldani nem lehet. Előtérbe kell kerülnie az alapjaiban már kidolgozott, korszerű rendszerszemléletnek valamint ki kell épüljenek azok az új típusú tanulási mechanizmusok, amelyek a mai társadalom idearendszereinek gyors transzformációjához elengedhetetlenül szükségesek... „) (Csányi, 1988, 214., 215., és 217. old.)

Úgy gondolom, hogy a korszakváltás szituációja és a társadalmi problémamegoldás új útjai kialakításának szükségessége elegendő alapot nyújt ahhoz, hogy a jövőkutatás a trendek megtörését korunk adottságaként kezelje, keresse a megtörés okait és a megújulás tényezőit a jövővel foglalkozás paradigmaticusan új útjait járva.

Opponensem két kisebb horderejű, formai kérdéseket érintő megjegyzésére válaszom az alábbi:

1. Annak oka, hogy a bevezetőben egyes szám harmadik személyben írtam saját publikációimról és kutatási eredményeimről az, hogy úgy véltem, hogy ebben a formában jobban megmutatkozik helyzetem és illeszkedésem a nemzetközi jövőkutatásban folyó paradigma vitákba.

2. Értekezésem 50. oldalán valóban pontatlanul hivatkoztam Nyikoláj Dimitrijevic Kondratyev hosszú ciklusokat tanulmányozó munkájára. Kondratyev 1925-ben írta nevezetes tanulmányát. Az évszám elírásáért elnézést kérek.

Irodalom

Az Annales szerkesztői (2007): Történelem és társadalomtudományok. Merjünk kísérletezni! In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom és művelődéstörténet francia változata.* L' Hartmattan Kft. Budapest, 585–592. old.

Bakos Ferenc (1974): *Idegen szavak és kifejezések szótára.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Berend T. Iván (2004): *A gazdasági ciklusok és hatásuk Európa átalakulására.* Európai Tükör, 9. évf. 9. sz. 3-9. old.

Braudel, Fernand (2007): Történelem és társadalomtudományok. A hosszú időtartam. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata.* L' Hartmattan Kft. Budapest, 127-156. old.

Braudel, Fernand (2008): *A kapitalizmus dinamikája.* Európa Könyvkiadó, Budapest.

Choch Gábor (2010): A periodizáció problémái és a francia történetírás. *AETAS* 25. 4. 89-96. old.

Csányi Vilmos (1988): *Evolúciós rendszerek. Az evolúció általános elmélete.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Darwin, Charles (2000): *A fajok eredete.* Typotex, Budapest.

Giovanni, Arrighi (1994): *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times.* London.

Hobsbawm, Eric (1995): *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991.* London.

Howking, Stephen W. (1998): *Az idő rövid története.* Maecenas Kiadó, Budapest.

Jantsch, Erich (1980): *Self-Organizing Universe.* Pergamon Press, Oxford.

Kehl Dániel – Sipos Béla (2007): Évszázados trendek és hosszú ciklusok az Amerikai Egyesült Államokban, Kínában és a világgazdaságban. *Hitelintézeti Szemle* 6. 3. 248-282. old.

Maier, Charles (2000): Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era. *American Historical Review*, vol. 105. no. 3. 807–831.pp.

Martinás Katalin (1997): A termodinamika paradigmaváltásai és paradigmái. *Replika* 27. szeptember, 69-73. old.

Pauler Ákos (1925): *Logika*. Budapest.

Prigogine, Ilya – Stengers, Isabelle (1985): *Order Out of Chaos*. Flamingo, Glasgow.

Rimler Judit (1998): Kreativitás és vállalkozás (Vizsgálódások Schumpeter nyomában). *Közgazdasági Szemle*, XLV. 4. 353-369. old.

Schumpeter, Joseph (1980): A gazdasági fejlődés elmélete. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.

Szentes Tamás (1992): A világgazdaság és a nemzetközi gazdasági diplomácia időszerű kérdései. *Aula Kiadó*, Budapest.

Wallerstein, Emmanuel (1999): Globalizáció vagy az átmenet kora? A világrendszer alakulásának hosszú távú szemlélete. *Eszmélet* 43. 17-36. old.

Wallerstein, Immanuel (2010): Bevezetés a világrendszer-elméletbe. *Eszmélet Alapítvány*, Budapest.

Budapest, 2011. december 21.

Dr. Hideg Éva
egyetemi docens
közgazdaság-tudomány kandidátusa